

Kunagise religiooni peegeldused maapõues

Marika Mägi

Siinkirjutajale on muinasusundi uurimine alati tundunud pea võimatu tegevus. Seda enam võib tunnustada neid, kes asja siiski ette söandavad võtta. Ükskõik millise sündmuse, eseme või arheoloogilise koha mõtestamine ilma võimaluseta asetada see laiemasse ühiskondlikku raamistikku on võimatu, sestap kasutatakse uuemate akadeemiliste diskussioonide puudumisel vanu, vahel lausa sajandeid tagasi loodud ettekujutusi muinasajast.

Teadus on viimasel sajandil kiirelt arenenud ning päris kindlasti on tänapäevased ettekujutused kunagistest religioossetest süsteemidest hoopis nüansirikkamad, loodetavalt siis ka tõepärasemad kui varasemad. Eesti muinasusundi või -usundite teemal on viimaste aastakümnete viljakamaid autoreid Tõnno Jonuks (2009). Käsitlev raamat on tal juba teine teemakohane monograafia.

Nagu allikad, nõnda tõlgendused

Raamatu lugemisel oli minu vaieldamatuks lemmikuks kiviaja religiooni käsitus, ehk seetõttu, et mu enda teadmisest sellest pikast perioodist on tagasihoidlikumad kui hilisematest ajastutest. Keskendun siinkohal ruumpuudusel siiski hilisematele perioodidele, eriti neile, millest pärit muistiseid olen ka ise kaevanud ja tõlgendanud.

Üks raamatu põhiprobleeme näib olevat allikate selektiivsus, seda nii käsitletud muististe kui ka refereeritud kirjanduse puhul. Ootuspäraselt on rohkesti tähelepanu pälvinud muistised, millega Jonuks ise viimastel aastakümnetel tegelenud on. Rauaaja teise poole ja keskaja käsitluses võib allikmaterjali valikut pidada siiski veidi problemaatiliseks. Kui kiviaja osas oli ripatsite võimalikele tähendustele pühendatud rohke tähelepanu omal kohal, siis tunduvalt mitmekesisema allikabaasiga rauaaja lõpusajandite peatükis võiks eeldada, et usundi tõlgendamisel tuginetakse rohkem siiski matusekombestikule ja pühakohtadele kui ripatsitele.

Läbivalt on raamatus eelistatud viiteid teatud uurijate publikatsioonidele, piirdudes teiste puhul peamiselt vaid tööde üleslugemisega kasutatud kirjanduse nimekirjas. Milliseid varasemaid kirjutisi viitamisel eelistada, on mõistagi autori vaba valik, aga kui kõrvale on jäetud Eesti oma uurijate tööd peaaegu samal teemal, võib niisugust möödavaatamist pidada puuduseks. Eri vaadete sissetoomine vaid rikastaks diskussiooni.

Rooma rauaaja rituaalid

Rooma rauaajaga käsitlevas osas torkab selektiivsus eriti silma väites, nagu oleks tollases Eestis domineerinud põletusmatus. See on õige üksnes sisemaa ja Virumaa kohta, samas kui Ranniku-Eestist on teada ja kaevatud võrdlemisi rohkesti kalmeid, milles kõigis on tegu põletamata, kuid fragmentaarsete ja segamini inimluudega. Põletatud luud küll esineb, kuid vähe. Selle nähtuse üle arutlesin mitmes artiklis juba 1990. aastate teises pooles, polemiseerides võimalike sekundaarsete matuste üle Eesti matusekombestikus (Mägi-Lõugas 1996; 1997). Tollal peeti seda Eesti arheoloogias pööraseks ideeks. Võib-olla just seetõttu on Jonuks viidanud sekundaarse matusekombestiku puhul üksnes Valter Langi publikatsioonidele alates 2000. aastate algusest, mis käsitlesid peamiselt varaseid tarandkalmeid.

Jonuksi raamatu seisukohalt jääb põletamata luumaterjali eiramine rooma rauaaja tarandkalmetes eriti kahetsusväärseks seetõttu, et nende põhjal oluks eeldatavalt võimalik teha hoopis kaugemaleulatuvaid järeldusi matusekombestiku ning seega ka võimalike religioossete uskumuste kohta. Näiteks on mitmetel luudel täheldatud jälgi pikemaajalisest ilmastiku käes viibimisest enne kivide vahele asetamist, samuti juba kõdunenud luude, näiteks koljude põletamisest. Siinkohal oleks ehk siiski omal kohal kultuurantropoloogilised paralleelid, mis võimaldaks arutleda ka meie esivanemate kunagiste rituaalide üle.

Õigupoolest on seda mitmel puhul varem ka tehtud, peamiselt küll seoses kunagise ühiskondliku korralduse tõlgendamisega (Mägi 1999; 2007; 2017a).

Kultuskohad ja -hooned on vaieldamatult osa kunagise usundi rekonstrueerimisest ning on seda hämmastavam, et rooma rauaaegsete tarandkalmete kui surnumajade küsimust on raamatus vaid lühidalt mainitud. Äratoodud argument sissepääsude puudumisest Eesti tarandkalmetes peale Tõnija Tuulingumäe on mitmendajärguline, ülejäänud argumente pole aga üldse arutluse alla võetudki (argumentatsioon vt Mägi 2005). Sealjuures on aktsepteeritud oletust varaste tarandkalmete võimalikust seosest idapoolsete soomeugrilaste palkidest surnukambritega, jäetud aga tähelepanuta, et suur osa palkidest surnumajasid meist idas on ikkagi samasugused ja samast ajast, mis meie klassikalised tarandkalmedki (vt Lang 2018, 172–174 ja seal viidatud kirjandus). Igal juhul võimaldab tarandkalmete kui surnumajade kergekäeline kõrvalelukkamine vältida ka arutelusid neist kui pühakodadest, seal läbi viidud rituaalidest, hoonesse sisenemise kriteeriumitest, sakraalsetest liidritest ja paljust muust.

Seitse sajandit sõjakaid pealikke

Kummalisel kombel on pikk ja varasemast hoopis allikarohkem periood 500–1220 võetud raamatus kokku üheks üksuseks. Jonuks küll möönab, et tegu pole staatilise perioodiga, kuid siiski ajastuga, mida iseloomustavat mingid põhitunnused, mis lubavat vaadelda kõikide nende sajandite uskumusi koos. Millised täpsemalt, jäi ebaselgeks. Järgneb äärmiselt kirju, eri sajandite vahel hüplev ja kohati väga üldistav kirjeldus, kuhu pealegi on kaasatud ka 13. sajand kogu ulatuses.

Nimetatud periood, rauaaja teine pool ja keskaja algus, on aastakümneid olnud siinkirjutaja peamine uurimisteema. Julgen seepärast väita, et kõigi nende sajandite koondamine mingiks väidetavalt ühiste joonetega tervikuks on lihtsalt vähese teemasse süvenemise tulemus. Ruumpuudus ei võimalda siinkohal tõstatada täiemõõtmelist diskussiooni, kuid minu arvates olulisematele punktidele tahaks siiski tähelepanu juhtida.

Nähtus, mis siinkirjutaja arvates peaks olema vaieldamatult seotud usundiga, on matuste silmatorkav vähesus alates 7. sajandi keskelt kuni 10. sajandi keskpaigani. Tõenäoliselt on see tingitud põletusmatuste nüüd juba üle-eestilisest domineerimisest ja matusepanuste pea täielikust puudumisest, mistõttu me ehk lihtsalt ei suuda eristada tolleaegseid

matuseid kivivarekalmetes. Ranniku-Eestist on teada terve rida kivikalmeid, millest saadud leiud osutavad matustele kuni 7. sajandi keskpaigani ning seejärel uuesti alates 10. sajandi keskpaigast (nt Proosa, Ehmja, Uugla ja Maidla I). Tõsi, leidub ka kalmeid, mille leiuainese hulgast on teada üksikuid 8.-9. sajandi leide (nt Linnamäe, Pajumaa, Väike-Kalju, Keskvere, veidi enam selle ajastu esemeid on Kõolas ja Linnakses). Pole aga võimatu ka mingi hoopis teine matmiskombestik, näiteks põlenud ja purustatud luude puistamine veekogudesse (Mägi 2013; 2017b, 102–107).

Kuigi ülal loetletud leiukohtade rida tundub esmapilgul ehk pikk, on kokkuvõttes siiski tegemist vaid väikese arvu esemetega, eriti kui võrrelda neid 5.-6. või 10. sajandi teise poole – 11. sajandi kalmete leiuohkusega. Igal juhul on täiesti vale Jonuksi väide, nagu oleks juba 9.-10. sajandil hakatud surnutele rohkesti panuseid kaasa andma (lk 229). Tõsi, nimetatud „tühjast“ perioodist on viimasel ajal, eriti seoses metallidetektori kasutamise, leitud järjest sagedamini esemekogumeid, mis pole aga üks ühele seotud matustega (nt Kurese, vt Mandel 2017, aga ka Püssi ja Väike-Maarja). Vahel on need kohtades, kus läheduses leidub ka põlenud luid, vahel ei viita matustele aga miski. Pigem on tegemist peitleidudega, mis võivad muidugi olla maetud eesmärgiga, et keegi saaks neid teispoosuses kasutada.

Hauapanuste puudumist või vähesust eelviikingi- ja viikingiajal olen käsitlenud mitmetes töödes, pidades selle põhjuseks muutust arusaamades teispoosusest. Ühtlasi olen arutlenud kirjalike allikate üle, milles on mainitud surnute jäänuste põhjalikku hävitamist ning mis potentsiaalselt võiks kajastada 9. sajandi Ranniku-Eesti kombestikku (Mägi 2015, 105–108). Nähtuse teeb huvitamaks asjaolu, et see näib iseloomustavat suuremat osa tollasest läänemeresoome asualast ning on teravas kontrastis teiste etnostega asustatud naaberalade leiurikkusega. Mõnedes naabermaades on alatest 10. sajandi teisest poolest taas kalmetesse ilmunud panuseid peetud koguni märgiks läänemeresoomlaste asumisest sinna ning ka Eestis on varasemal ajal räägitud rahvastiku järsust lisandumisest 10. sajandi lõpust alates.

Jonuks pole matusekombestiku muutumist nimetatud kolmesaja aasta pikkusel perioodil tähele pannud või pidanud vajalikuks oma raamatut mainida. Siinkirjutaja arvates on see kahetsusväärne. Arvestades paljusid selleteemalisi publikatsioone, oleks oodanud vähemalt teatud vastuargumentatsiooni, kui mitte kaasamõtlemist. Hetkel jääb mulje, et periood, mida minu arvates iseloomustab religioossete arusaamade teisenemine kogu läänemeresoome maailmas, on Jonuksi arvates olnud pigem stabiilsete ideoloogiliste tõekspidamiste aeg.

Matusepanuste vähesus on siiski vaid tollase religiooni üks külg. Samast ajast pärinevad ka mitmed kultuskohad ohverdatud esemetega, millesse asjade ohverdamine lõpeb umbkaudu siis, kui surnutele hakatakse taas panuseid kaasa andma. Võiks ju igati oletada, et selleski avaldub muutus religioossetes tõekspidamistes. Ka raamatus mainitud inimohverdused Viidumäel kuuluvad matusepanuste puudumise aega. Kui üldiselt toob Jonuks rohkeid paralleele Skandinaaviaga, on siinkohal jäänud mainimata pea kõik viimaste aastate uurimisprojektid, mis keskenduvad inimeste ohverdamisele Skandinaavias (Jørgensen 2014). Eesti sakraalse iseloomuga muististe konkreetsem võrdlus naaberaladega on üldse üks raamatu nõrgemaid külgi, kuigi teoreetilises plaanis tuuakse paralleele ohtrasti, eriti viidetes Põhjala mütoloogiale.

Sõjakate pealike ajast jutustavast peatükist on suur osa pühendatud ripatsitele ja ornamentikale. Eriti viimases osas oleks eeldanud rohkemat tuginemist Indrek Jetsi 2013. aastal ilmunud doktoritööle skandinaaviapärasest ornamentikast Eestis, milles on rohkesti arutletud ornamendi, ideoloogia ja religioossete tõekspidamiste seoste üle (Jetsi 2013). Tegu on Eesti kõige põhjalikuma sellekohase uurimistöega. Jetsi mõtteid on küll kasutatud sõjameheideoloogiast rääkivas osas, kuid konkreetsete esemete ja nende ornamendi käsitluses on millegipärast eelistatud viiteid autoritele, kellest enamiku jaoks pole ornamentika uurimistöõ põhiteema.

Kristluse tulek

Väga üllatuslikult mõjus, et Jonuks oli paigutanud Eesti varasemate laibamatuste probleemistiku samasse peatükki rauaaja teise poolega. Siinkirjutaja käsitleb eriti 12.-13. sajandi, aga võib-olla ka juba 11. sajandi laibamatuseid kui kristlikku ilmingut, mis mõistagi tähendab ka pea täielikku mittenõustumist Jonuksi raamatus pakutud tõlgendustega. Pealegi on üsna suur osa nimetatud laibamatustest dateeritud 13. sajandi keskossa või teise poolde. Jonuks vaidleb ise igati õigustatult vastu kujutlusele, nagu oleks asjade kaasapanek matusesse kristlusega vastuolus. Miks peaks siis kristliku aja esemetega matuseid käsitlema paganliku matusetavana, mis justnagu on jätkunud pikalt veel peale ametlikku ristiusustamist?

Varakristlike matuste ja varaseimate kirikute teemal on viimasel ajal Eestis üsna palju arutletud ning siinkirjutaja osalusel on käimas ka kaks teemaga seotud uurimisprojekti. Esimesed järeldused on seni siiski

avaldatud üksnes ettekannete tasemel, enamik on veel publitseerimata. Seetõttu ei saa Jonuksilt näiteks uuemate loodusteaduslike analüüside tulemustega arvestamist ka eeldada. Raamatus esitatud käsitlus Eesti kristianiseerimisest on üldjoontes sama, mis tema ja Tuuli Kurisoo 2013. aastal avaldatud ühisartiklis (2013).

Rauaaegseid laibamatuseid, kus inimene on põletamata maetud maa-
hauda, on enne 11. sajandit Eestist kindlamalt teada vaid kaks, ülejäänud
teated on kõik vanad ja ebakindlad (ülevaade Tvauri 2014, 254–255). Igal
juhul on tegu äärmiselt erandlike nähtustega. Esimesed laibamatustega
kalmistud ilmuvad Ida-Eestisse 11. sajandil. Saartel ja Ranniku-Eestis,
sealhulgas Virumaal, on laibamatustega kalmistutesse maetud alates 12.
sajandi lõpust, seega ajast, mil ka kirjalikud allikad hakkavad mainima
kristlasi Eestis.

Viimastel aastatel tehtud 14C analüüsid osutavad, et Ranniku-Eesti
laibamatustega kalmistute matused kuuluvad kas 13. sajandisse või
üksikutel juhtudel 12. sajandi lõppu, kuid enamasti mitte enam 14. sa-
jandisse. Vaid mõned kalmistud, näiteks Kaberla, on olnud kasutusel
ka hiljem. Enamik peale 13. sajandit maha jäetud kalmistutest paikneb
otse piirkondlikul tasemel oluliste mõisate kõrval. Sarnane nähtus mujal
Euroopas osutab, et need olid tõenäoliselt ülikute poolt oma mõisate
kõrvale püstitatud erakirikuid ümbritsevad kristlikud matuskohad.
Seoses kiriku struktuuri reformimisega 13. sajandi jooksul kadus suurem
osa Euroopa varasematest kirikutest hiljemalt 14. sajandi keskpaigaks
ning kalmistud nende ümber jäeti maha (Kieffer-Olsen 2018, 670–673).
Püsima jäid kirikud, mis said kihelkonnakiriku staatuse. Väga sarnane
pilt avaneb ka Eesti rannikualadel ja saartel.

Sarnaselt mõisate juures olnud kalmistutega on ka mõnedest Eesti
kirikaedade matustest hiljuti tehtud proovid näidanud, et neisse hakati
matma juba 12. sajandi lõpus. Kuigi Jonuksi käsitlusest võib nii aru
saada, oleks varasema kalmistu otsene ülevõtmine kristlikuks kiri-
kaiaks mujal maades siiski üsna ebatavaline nähtus. Kui kirikaedadest
leitakse ülejäänutega sarnanevaid matused, mis aga dateeruvad veidi
varasemasse aega, peetakse seda üldjuhul tõestuseks varasema kiriku
olemasolust, mitte paganliku matusesekombestiku äkilisest muutusest
vahetult enne ristiusustamist. 12. sajandi lõpus olid laibamatused
Eestis palju haruldasemad kui põletusmatused ja pole kuigi loogiline
oletada, et need üksnes juhuslikult esinesid just nendel kohtadel, kuhu
mõnikümmend aastat hiljem ehitati kivikirik. Küllap eelnesid neilegi
puukirikud.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib nentida, et kuigi siinkirjutajale oleks meeldinud lugeda rohkem Eesti konkreetsetele arheoloogilistele muististele tuginevaid tõlgendusi, on keskendumine teoreetilistele aspektidele ja osale leiuliikidele, näiteks ripatsitele, Jonuksi vaba valik ja sellisena täielikult aktsepteeritav. Põhjalik ülevaade eri ideedest, lähenemisviisidest ja meetoditest lõi hea aluspõhja järgnenud arutelude paremaks mõistmiseks. Jääb loota, et uurimistöö jätkub samas suunas ning lähiaastatel tulevad kõne alla ka need nähtused ja küsimused Eesti arheoloogilises aineses, millele käesolevas artiklis tähelepanu juhiti.

Kirjandus ja publitseeritud allikad

- Jets, Indrek. 2013. *Lahingu maod. Skandinaavia 9.–11. sajandi kunstistiilid Eesti arheoloogilistel leidudel*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Jonuks, Tõnno. 2009. *Eesti muinasusund. Dissertationes Archaeologiae Universitatis Tartuensis 2*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jonuks, Tõnno; Kurisoo, Tuuli. 2013. „To be or not to be... a Christian: some new perspectives on understanding the Christianisation of Estonia“. *Folklore* 55: 69–98.
- Jørgensen, Lars. 2014. „Norse religion and ritual sites in Scandinavia“. *Northern Worlds – landscapes, interactions and dynamics*, toimetanud Hans Christian Gulløv, 129–150. Copenhagen: National Museum of Denmark.
- Kieffer-Olsen, Jakob. 2018. *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Lang, Valter. 2018. *Läänemeresoome tulemised*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mandel, Mati. 2017. „Entdeckungen in Kurese“. *Archaeological Fieldwork in Estonia 2016*, 47–52.
- Mägi, Marika. 2005. „Mortuary houses in Iron Age Estonia“. *Estonian Journal of Archaeology* 9 (2): 93–131.
- Mägi, Marika. 2007. „Collectivity versus individuality: the warrior ideology of Iron Age burial rites on Saaremaa“. *Archaeologia Baltica* 8: 263–272.
- Mägi, Marika. 2013. „Corporate power structures as indicated in archaeological evidence: the case of Estonia in the Middle Iron Age and Viking Age“. *Fennoscandia archaeologica* 30: 107–125.

- Mägi, Marika. 2015. *Rafala. Idateest ja Tallinna algusest*. Tallinn: Argo.
- Mägi, Marika. 2017a. „Societies East and West of the Baltic Sea: prehistoric culture contacts revisited“. *Identity Formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond. Communicators and Communication*, toimetanud Johan Callmer, Ingrid Gustin ja Mads Roslund, 17–47. Leiden: Brill.
- Mägi, Marika. 2017b. *Viikingiaegne Eesti. Maa, asjad ja inimesed ajastu risttuultes*. Tallinn: Argo.
- Mägi-Lõugas, Marika. 1997. „Archaeological Excavations at Tõnija Tuulingumäe Tarand-Grave, Saaremaa“. *Arheoloogilised välitööd Eestis 1996. Stilus 7*: 29–39.
- Mägi-Lõugas, Marika. 1996. „Archaeological excavations at Tõnija Tuulingumäe, Saaremaa“. *Teaduste Akadeemia Toimetised, Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 45 (4)*: 427–433.
- Tvauri, Andres. 2014. *Rahvasterännuaeg, eelviikingiaeg ja viikingiaeg Eestis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.